

«АРАБСЬКА ВЕСНА»: ПЕРСПЕКТИВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ БЛИЗЬКОГО СХОДУ ТА ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ

Анотація. У статті зроблено спробу проаналізувати перспективи трансформації геополітичного простору Близького Сходу та Північної Африки під впливом подій «арабської весни». Приділено увагу глибинним причинам та результатам впливу «арабської весни» на регіональний баланс сил, впливу глобалізаційних процесів на ситуацію в регіоні, його участі у процесі регіоналізації, існуючим інтеграційним об'єднанням арабського світу, об'єктивним передумовам, що сприяють поглибленню інтеграції, новим інтеграційним ініціативам, розглянуто структурні проблеми регіональної системи міжнародних відносин. Наведені думки українських політиків, дослідників, дипломатів щодо наслідків «арабської весни». Автор доходить висновку, що одним з важливих наслідків «арабської весни» має стати сплеск інтеграційних процесів в регіоні БСПА та поглиблення процесів регіоналізації.

Ключові слова: глобалізація, арабський світ, арабська весна, регіоналізація, інтеграція, інтеграційні об'єднання, виклики, загрози, розвиток, ресурси, Близький Схід, Північна Африка, близькосхідне врегулювання.

Аннотация. В статье сделана попытка проанализировать перспективы трансформации геополитического пространства Ближнего Востока и Северной Африки под влиянием событий «арабской весны». Уделено внимание глубинным причинам и результатам влияния «арабской весны» на региональный баланс сил, влиянию глобализационных процессов на ситуацию в регионе, его участию в процессе регионализации, существующим интеграционным объединениям арабского мира, объективным предпосылкам, способствующим углублению интеграции, новым интеграционным инициативам, рассмотрены структурные проблемы региональной системы международных отношений. Приведены мнения украинских политиков, исследователей, дипломатов относительно последствий «арабской весны». Автор приходит к выводу, что одним из ключевых последствий «арабской весны» должен стать всплеск интеграционных процессов в регионе БСПА и углубление процессов регионализации.

Ключевые слова: глобализация, арабский мир, арабская весна, регионализация, интеграция, интеграционные объединения, вызовы, угрозы, развитие, ресурсы, Ближний Восток, Северная Африка, ближневосточное урегулирование.

Annotation. The article attempts to analyse the prospects of transformation of the Middle East and North Africa geopolitical space as affected by the Arab Spring. The attention is paid to the Arab Spring's root causes and its consequences for regional balance of power, impact of globalization on the situation in the region, the region's participation in regionalization processes and current integration unions of the Arab world as well as objective preconditions that foster integration deepening and new integration initiatives. Structural problems of the regional international relations system are also taken into consideration. The opinions of Ukrainian politicians, scientists and diplomats on the Arab Spring consequences are referred to. The author concludes that one of the key outcomes of the Arab Spring for the MENA region will be a surge of integration efforts and deepening of the regionalization processes.

Keywords: Globalization, the Arab world, the Arab Spring, regionalization, integration, integration associations, challenges, threats, development, resources, Middle East, North Africa, the Middle East peace process.

«Арабською весною» називають хвилю народних протестів, що розпочалася 17 грудня 2010 р. у Тунісі та протягом наступного року супроводжувалася повалення правлячих режимів у Тунісі, Єгипті, Лівії та Ємені, масовими заворушеннями у Алжирі, Іраку, Йорданії, Кувейті та Марокко, Лівані, Мавританії, Омані, Саудівській Аравії, Судані, Ірані, ОАЕ та Західній Сахарі, повстаннями шиїтів у Бахреїні та початком громадянської війни у Сирії. Серед наслідків цих подій можна згадати прихід до влади демократично обраних режимів, перемогу на парламентських виборах поміркованих ісламістських сил, активізацію радикальних ісламських угруповань тощо. Оновлення політичних еліт супроводжувалося зміною зовнішньополітичних орієнтирів, посиленням антиамериканських настроїв тощо.

Регіон Близького Сходу та Північної Африки на час зазначених подій став окрім арени власне соціальних протестів, центром перетину та зіткнення інтересів потужних світових та регіональних гравців, позиції яких досить часто вступали у суперечність.

В ході цих подій перестроювалася система регіональних міжнародних відносин – рушилися традиційні союзницькі та конкурентні зв'язки, змінювався баланс сил – посилювалися традиційні центри регіонального впливу, такі як Саудівська Аравія чи Туреччина, стверджувалися нові лідери – такі як Катар. Відповідно, занепала вага таких традиційних гравців, як Сирія, Лівія, побилякла роль Єгипту тощо. Серед інших ознак таких змін можна вказати на пропозицію Туреччини Єгипту створити новий союз, «всіх демократії», яка б сприяла

розвитку всього близькосхідного регіону, ініціативу Єгипту щодо створення арабського аналогу НАТО, ідею формування турецько-іранського військово-стратегічного альянсу тощо.

Вважається, що події «арабської весни» надихнули палестинських лідерів на подання заявки стосовно визнання державності Палестини в ООН.

Для країн Заходу та Західної Європи ці події стали серйозним викликом їх економічним та безпековим інтересам, спричинили нову хвилю міграції на європейський континент.

У зовнішньополітичному контексті «арабська весна» засвідчила кризу європейської політики сусідства, передусім на середньоземноморському напрямку, яка базувалася на розвитку відносин з авторитарними режимами. Це спонукало до ревізії принципів зовнішньої політики ЄС на БСПА. Нові підходи ЄС відображені у документі «Партнерство заради демократії та спільного процвітання з Південним Середземномор'ям». Новий підхід базується на стимулах: ті країни, які йтимуть далі і швидше шляхом реформ, зможуть розраховувати на більшу підтримку з боку ЄС [1].

Водночас, відбулася відповідна ревізія політики сусідства ЄС на Східному напрямі. Нове бачення знайшло своє відображення в Комунікації «Нова відповідь сусідству, що змінюється», оприлюдненій 25 травня 2011 р.

Таким чином, в умовах, коли «арабська весна» докорінно змінює не тільки геополітичну картину Близькосхідного регіону, але й зовнішньополітичне середовище навколо України, природно постає питання, спрямування регіональних трансформацій. Звичайно, процес осмислення подій «арабської весни» українськими науковцями, дипломатами, політиками ще триває, оскільки не завершені процеси, започатковані в ході цих подій, ще не знайшли логічного завершення події в Сирії, Йорданії, Єгипті тощо. У цьому зв'язку наявні як оптимістичні, так і песимістичні оцінки перспектив «арабської весни».

Так, 16.12.2011 Президент України на зустрічі з керівниками дипломатичних представництв іноземних держав звернув увагу на події в Північній Африці і на Близькому Сході: «Ми ще не знаємо, як остаточно зміниться цей регіон у майбутньому внаслідок вказаних подій, але «Арабська весна» – це, безперечно, знак надії. Це символ віри у свободу, демократію і справедливість, які є і залишатимуться універсальними загальнолюдськими цінностями» [2].

Міністр закордонних справ К.І.Грищенко у своєму блозі «Роздуми про «арабську весну», що з'явився на початку грудня 2012 р. висловлює обережний оптимізм стосовно демократичних перспектив «арабської весни»: «Нова хвиля змін, яку ми спостерігаємо в Сирії та Ємені, викликає... занепокоєння через масовість жертв, нездатність влади до компромісів із суспільством, активізацію фундаменталістів і незрозумілість того, хто саме прийде на зміну чинним главам державам... „Арабська весна” триває вже не кліматично, а суто політично. Ми щиро переймаємося цим процесом, адже між Україною і арабським світом існує занадто багато традиційних економічних та суто людських зв'язків. Ми також готові й надалі робити все, аби „Сонячна машина” демократії якомога скоріше була поставлена на службу народам, що заслужують на мир та добробут» [3].

Український дослідник Близького Сходу В.Швед, виходячи з нової конфігурації сил в регіоні «арабської весни» впевнений: «Обнадійливими мають стати переговори українського керівництва із лідерами таких країн, як Туреччина та Саудівська Аравія. Це ті країни регіону, від яких переважно мірою залежить подальший поступ «арабської весни», саме вони формують її обличчя, саме вони розробляють каркас майбутньої архітектури регіональної безпеки на Близькому і Середньому Сході, політичний ландшафт регіону» [4].

Т.Стародуб схильна давати переважно песимістичну оцінку новітніх тенденцій в регіоні БСПА. Вона стверджує, що «арабська весна» створила передумови не лише для зміни правлячих режимів, а, отже, трансформацій у політичному ландшафті окремих країн, але і перерозподілу сфер впливу та встановлення нових меж зон геополітичної відповідальності провідних акторів міжнародних відносин в регіоні Близького Сходу та Північної Африки.

Нині у регіоні Близького Сходу та Північної Африки практично відсутні сталі формальні інститути, які б підтримували регіональну стабільність. Події 2011 року, особливо, ситуація в Лівії, довели неефективність існуючих інституціональних структур, зокрема, Ліги арабських держав (ЛАД), у питанні забезпечення безпеки у зазначеному просторі.

З метою стабілізації ситуації у регіоні Близького Сходу та Північної Африки в рамках ЛАД пропонується виробити спільне бачення ризиків та загроз безпеці країн окресленого простору на національному та регіональному/інтеррегіональному рівнях» [5].

Крім того, Т.С.Стародуб передбачає формування наступної геополітичної ситуації на Близькому Сході.

1. Посилення військової присутності США та НАТО: «Загострення міжкланової боротьби за владу в країнах Північної Африки та Близького Сходу призведе до посилення в найближчій перспективі військової присутності США та союзниць Вашингтону по НАТО – Франції та Німеччини... з метою так званої “стабілізації” в державах окресленого простору. Нові режими під дипломатичним, військовим, економічним та політичним тиском США/НАТО з урахуванням небезпеки, що зростає, для стабільності країн в цілому будуть вимушені дати згоду на розміщення на територіях своїх держав військових баз США або НАТО» [5].

2. Зростання напруги та нестабільності в регіоні: «Загострення конфлікту інтересів в регіоні Близького Сходу та Північної Африки між ключовими регіональними акторами (Туреччиною, Іраном) та позарегіональними суб'єктами світової політики (США/НАТО, ЄС). Посилення міжкланової боротьби паралельно із постійними зривами переговорів по близькосхідному врегулюванню створює передумови для виникнення в регіоні повномасштабної війни» [5].

3. Формування стратегічного військового альянсу між Туреччиною та Іраном: «Ефективна діяльність ситуаційного військово-стратегічного альянсу між Туреччиною та Іраном у перспективі може призвести до створення нового центру регіонального тяжіння, відкритого для інших мусульманських країн» [5].

- А.Захарченко вбачає появу в результаті «арабської весни» низку загроз та викликів світовій і регіональній стабільності та безпеці: «Сучасна дестабілізація ситуації в Єгипті, Сирії та Саудівській Аравії, що є традиційними лідерами Арабського Світу, значно послаблює їхні регіональні позиції та відкриває додаткові можливості для активізації неарабських країн Близького Сходу, передусім Ірану і Туреччини...

- Також з великою долею ймовірності можна очікувати загострення іракської проблеми. Боротьба за владу між різними етнорелігійними групами іракського суспільства вже давно перетворилася на окрему “жорстку” проблему безпеки регіону. Сучасне загострення ситуації в країні посилює ризик дезінтеграції Іраку на три частини - шіїтський південь, сунітський центр і курдську північ... Суттєвої трансформації можуть зазнати і традиційні регіональні конфлікти, центральне місце серед яких посідає арабсько-ізраїльське протистояння... досягнення остаточного врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту залишається довгостроковою перспективою.

Існує значна ймовірність загострення арабсько-ізраїльського протистояння. У випадку приходу до влади в Єгипті «Братів-мусульман» або інших антиізраїльських політичних сил, мирну угоду між Ізраїлем та Єгиптом може бути розірвано, що буде мати вкрай негативні наслідки для регіональної безпеки.

Вищезазначені процеси, в свою чергу, можуть спровокувати новий виток мілітаризації та гонки озброєнь у регіоні... Особливо небезпечною є загроза поширення зброї масового ураження...

Близький Схід є і у середньостроковій перспективі залишиться одним із найбільш нестабільних регіонів у світі. “Старі” конфлікти та протиріччя тут не знаходять свого вирішення. Більше того, набір кризових ситуацій в регіоні постійно розширюється, що яскраво засвідчили останні події, так звані «арабські революції».

Сучасні події в арабському світі можуть суттєво вплинути на еволюцію традиційних проблем безпеки регіону: прискорити ослаблення арабських центрів сили - Єгипту, Саудівської Аравії та посилення ролі Туреччини Ірану; спровокувати загострення іракської проблеми; підвищити конфліктний потенціал арабсько-ізраїльського протистояння [6].

Однак, ми дотримуємося більш позитивного бачення перспектив «арабської весни», виходячи з того, що окрім викликів, вона надає ще й певні можливості. На нашу думку, одним з її наслідків має стати сплеск інтеграційних процесів в регіоні БСПА у недалекій перспективі.

Цьому сприяє ряд об’єктивних передумов.

По-перших, країни «арабської весни» стикнулися з низкою спільних для них викликів та загроз соціально-економічної, демографічної природи, продовольчої безпеки. Ці виклики та загрози проявили себе у культурно-цивілізаційному просторі, що відзначається низкою характеристик, які в принципі сприяють інтеграції. Це, передусім, спільна історія, відносна культурна, релігійна, мовна та етнічна однорідність.

Другий фактор – інтеграційний потенціал, що виникає внаслідок помітного соціально-економічного відставання БСПА від інших регіонів світу, наявність значних внутрішньо-регіональних диспропорцій розвитку, які обумовлюють наявність певних відносних переваг в економічному розумінні.

Наприклад, відомий український дослідник Близького Сходу В.І.Нагайчук описує БСПА напередодні «арабської весни» як «аутсайдера світового розвитку», що перебуває у «драматичному занепаді», як один з найпроблемніших та недорозвинутих регіонів світу, що має однак, стратегічне становище для світової безпеки у багатьох її вимірах, будучи «одним з ключових центрів формування нової геополітичної та гео економічної системи світу». Він зазначає, що «на тлі глобальних трансформаційних процесів рельєфно проявилась загальна відсталість арабських країн БСС, і особливо, їх відставання від Заходу, у соціально-економічній та науково-технічній сферах. Вельми скромною є питома вага арабського світу у глобальній економіці...

Сьогодні арабські країни стикаються із широким спектром гострих соціальних проблем... Рівень безробіття в арабському світі становить в середньому 12,7%, що є одним з найвищих показників серед країн, що розвиваються...

Міжнародні експерти вбачають у масовому безробітті в арабському світі потенційне джерело політичних та економічних потрясінь, але більш вибухонебезпечну ситуацію створює, на їхню думку, зростаюча нерівність у доходах населення, що є побічним продуктом глобалізації. Як вважають деякі аналітики, зазначений розрив фактично призвів до знищення середнього класу в регіоні.

За оцінками експертів Світового банку, для того, щоб дещо знизити нинішній небезпечний рівень безробіття, арабським країнам необхідно до 2020 р. створити не менше 100 млн. нових робочих місць. Для досягнення цієї амбітної мети вони повинні забезпечити у період 2000-2020 рр. середньорічні темпи економічного зростання на рівні 6-8%, тоді як у 1990-ті роки вони складали лише 3,6%. І це, безперечно, є одним з головних викликів для арабського світу» [7].

Економічна інтеграція – як фактор прискорення соціально-економічного розвитку регіону здатна до певної міри допомогти знайти відповіді на згадані вище виклики та загрози.

Наразі ж регіон БСПА, будучи значним чином залученим до процесів глобалізації, досить слабо бере участь у супутньому їй процесі регіоналізації, що допомагає краще врахувати та захистити інтереси держав у глобальному світі, сприяти їхньому економічному зростанню та розвитку. «Арабська весна» якраз і продемонструвала надмірну вразливість арабських суспільств перед зовнішніми викликами глобального характеру.

Як зазначає О.Волович, «Глобалізація супроводжується процесом регіоналізації, в результаті якої відбувається активізація міжнародних відносин на рівні окремих регіонів, а також зростає їх вплив на формування загальнонаціональної політики держав...»

Стосовно економічного розвитку арабських країн, рівень реальної економічної інтеграції яких залишається слабким, вони постійно зазнають тиску з боку глобальної ринкової економіки... На даний час арабські країни конче потребують взаємної довіри і створення власних регіональних об'єднань з метою встановлення певної економічної рівноваги в епоху глобалізації. Країни, що діють поодиноці, не можуть розраховувати на успіх в протистоянні великим економічним блокам країн розвинутої Півночі...

Наприкінці 90-х років була почата в цілому успішна спроба реанімувати ідею інтеграції арабських країн в економічній сфері й ініціювати створення єдиного торговельно-економічного простору за участю країн регіону. Проте окремі арабські держави, у тому числі Ірак, Сирія, Ліван, Судан, Ємен та інші і дотепер знаходяться поза активною інтеграційною тенденцією. На міжарабську торгівлю приходиться лише 5-8% усього товарообігу країн регіону Північної Африки і Близького Сходу...» [8].

Найявний інтеграційний досвід арабських країн не можна вважати ні багатим, ні надто успішним. Серед діючих на сьогоднішній день інтеграційних проектів та інституцій можна згадати Арабський фонд економічного та соціального розвитку та Арабський валютний фонд, Арабську зону вільної торгівлі (Greater Arab Free Trade Area – GAFTA) в рамках ЛАД. Більш успішний приклад інтеграції демонструє Рада співробітництва арабських держав Перської Затоки. Серед основних досягнень РСАДПЗ можна назвати: уніфікацію законів та процедур в економічній сфері; Організацію з питань інвестицій Перської Затоки, Організацію з питань стандартизації; запровадження Спільної торговельної політики; заснування зони вільної торгівлі. В країнах РСАДПЗ проводяться реформи з удосконалення політичної системи, здійснення приватизації, розвитку людських ресурсів, створення робочих місць.

Колективні зусилля країн-членів Ради спрямовані на створення спільного ринку товарів, послуг і робочої сили, розвиток єдиної транспортної мережі, поглиблення кооперації в сільському господарстві, оброблювальній промисловості, виробництві електроенергії і телекомунікація [9].

Характерно, що в країнах – членах РСАДПЗ вдалося пройти стадію «арабської весни» з мінімальними втратами.

В межах ареалу «арабської весни» ми спостерігаємо також глибинну кризу регіональної системи міжнародних відносин. Мається на увазі, що тектоніка локальних демографічних та глобальних економічних, інформаційно-технологічних процесів (наприклад, протиріччя між стрімким зростанням кількості населення окремих держав та агляцією) входить у суперечність з принципами державності.

В умовах БСПА географічні, митні, міграційні кордони та інші атрибути, що формують сутність «держави нового часу» залишають її наодинці з процесами, що можуть мати слабо контрольований або й зовсім неконтрольований характер, мало залежати або й зовсім не залежати від волі уряду – й таким чином перетворюють окрему державу на подібність до парового котла що періодично вибухає, не витримуючи внутрішнього тиску. Відтак, питання пошуку нових державних моделей та парадигм розвитку сьогодні є питанням виживання для Єгипту, Ємену, Йорданії, Тунісу, Лівії, Сирії, Ірану, інших країн регіону.

Така ситуація об'єктивно ставить на порядок денний питання докорінної модернізації держав «арабської весни», налагодження ефективного державного управління, створення ефективних економік з одночасним формуванням на просторі БСПА інтеграційних об'єднань на основі вільного обігу капіталів, товарів, послуг, руху робочої сили, спільної політики безпеки, узгодженого використання водних, земельних, сільськогосподарських, продовольчих ресурсів, використання відносних переваг держав – учасниць об'єднання у різних сферах з метою відповіді на спільні виклики, що постали та ще виникатимуть у майбутньому. В іншому випадку на країни регіону чекає довготривалий період нестабільності, перманентних криз, внутрішніх потрясінь та локальних конфліктів, що негативно позначиться на світовій безпеці в цілому.

Виходячи з викладеного вище, ми вважаємо, що майбутнє ареалу «арабської весни» визначатимуть такі тенденції.

Увиразнення ролі місцевих країн – лідерів розвитку регіону та поступове послаблення впливу таких зовнішніх акторів, як США, Росія чи ЄС. Вже зараз спостерігається тенденція переходу БСПА у «зону відповідальності» таких країн як Туреччина, Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Катар, Кувейт. Найбагатші та найвпливовіші з них можуть взяти на себе роль «моторів інтеграції». Успішному виконанню ними такої функції сприятиме наявність значних валютних ресурсів в їхньому розпорядженні.

Як похідну від попередньої тенденції, слід очікувати як посилення ролі традиційних регіональних міжнародних організацій, таких як Ліга арабських держав, Союз Арабського Магрибу, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, Середземноморський й меншою мірою Африканський союз, так і появу нових, в рамках пошуку прийнятних інтеграційних форматів.

Виникнення «арабської весни» як масштабного соціального катаклізму надало нового імпульсу процесам реформування країн регіону в політичній, соціальній, економічній та безпековій сферах. Цей виклик сприятиме подоланню розбіжностей, які довгі роки існували в арабських політичних і політологічних колах «з питань темпів просування реформ в арабському світі, співвідношення економічної й політичної лібералізації, внутрішніх і зовнішніх чинників» [10, с. 330 – 331]. Наявність таких розбіжностей «негативно позначалася на здатності арабських держав успішно реалізовувати спільні проекти модернізації, поглиблювати міжарабську економічну інтеграцію, яка розглядається міжнародними експертами як одна з головних передумов успішного підключення

арабського світу до глобалізаційних процесів» [11 с. 331]. Наразі такі реформи здійснюються в Кувейті, Йорданії, Омані та Алжирі тощо.

Можна передбачати, що у недалекому майбутньому ареал БСПА являтиме собою сукупність більш-менш однорідних з точки зору політичної легітимності режимів, тією чи іншою мірою схильних до конструктивного діалогу із Заходом і через те більш-менш близьких у своїх зовнішньополітичних орієнтаціях. Тобто, з'являється потенційна можливість для певної солідаризації цього геополітичного простору, наближення до ідеалу «арабської єдності».

Передумовою реалізації цього ідеалу є вирішення палестинської проблеми, яка протягом тривалого часу роз'єднувала арабські країни. Сьогодні ще зарано говорити про вироблення в арабському світі єдиної позиції з цього питання, як і про те, що склалися необхідні передумови для відновлення переговорного процесу, але принципово важливо, що нова геополітична ситуація дозволить арабським країнам у подальшому уникнути гострих розходжень між собою.

Однак, перспективи вирішення близькосхідного питання вимальовуються вже зараз. Наразі, на останньому березневому 24-му саміті ЛАД у Досі (Катар) Єгипет висунув ініціативу щодо поновлення переговорного процесу з палестинського врегулювання й створення палестинської держави з центром у Східному Ієрусалімі, а Катар запропонував провести в Каїрі міні-саміт ЛАД за участі діючих лідерів палестинських рухів ФАТХ і ХАМАС.

Такий сценарій, хоча й кардинально змінюватиме статус кво в регіоні, але об'єктивно сприятиме зміцненню регіональної та світової стабільності та безпеки.

Таким чином, відбудеться «переформатування» геополітичного простору ареалу «арабської весни». Він стане політично більш гомогенним, до певної міри «демократизованим», стабільним, безпечним. Ця ситуація сприятиме зниженню політичної напруги та конфліктогенності регіону, що дозволить США суттєво зменшити військову присутність у ньому. Досягнення такого стану відкриває дорогу для реалізації на просторі БСПА масштабних інтеграційних проєктів.

Список використаних джерел

1. Грищенко К. І., Фюле Ш. Перегляд Європейської політики сусідства як вікно можливостей для «Східного партнерства» [Електронний ресурс] / К. І. Грищенко, Ш. Фюле // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 27. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/pereglyad_evropeyskoyi_politiki_susidstva_yak_vikno_mozhli_vostey_dlya_shidnogo_partnerstva.html. – Заголовок з екрана.
2. Віктор Янукович: Демократичний розвиток суспільства є нашою найвищою цінністю [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/22338.html>. – Заголовок з екрана.
3. Грищенко К. І. Роздуми про «арабську весну» [Електронний ресурс] / К. І. Грищенко – Режим доступу: <http://blogs.ukrinform.gov.ua/users/kostyantyn-grishchenko>. – Заголовок з екрана.
4. Швед В. О. Близькосхідна політика України: нові виклики [Електронний ресурс] / В. О. Швед // День. – 2011. – №172. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/blizkoshidna-politika-ukrayini-novi-vikliki>. – Заголовок з екрана.
5. Стародуб Т. С. Наслідки «Арабської весни» (2011) для Близького Сходу та Північної Африки: основні ризики та загрози [Електронний ресурс] / Т. С. Стародуб – Режим доступу: <http://www.vidkryti-ochi.org.ua/2011/12/2011.html>. – Заголовок з екрана.
6. Захарченко А. М. Трансформація проблем безпеки Близького Сходу на сучасному етапі і її врахування Україною. Аналітична записка [Електронний ресурс] / А. М. Захарченко – Режим доступу: od.niss.gov.ua/articles/421. – Заголовок з екрана.
7. Нагайчук В. І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході / В. І. Нагайчук // Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. проф. Б.Гуменюка і проф. С.Шергіна. – К. : Університет «Україна», 2009. – 508 с. - С. 320 – 321.
8. Волович О. О. Особливості глобалізації в арабському світі [Електронний ресурс] / О. О. Волович – Режим доступу: www.niss.odd.ua/p/421 – Заголовок з екрана.
9. Волович О. Особливості глобалізації в Арабському Світі // «Східний світ». – 2010. – № 1. – С. 33–48.
10. Нагайчук В. І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході / В. І. Нагайчук // Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. проф. Б.Гуменюка і проф. С.Шергіна. – К. : Університет «Україна», 2009. – 508 с.
11. Нагайчук В. І. Глобальні виклики та регіональні процеси на Близькому і Середньому Сході / В. І. Нагайчук // Глобалізація і сучасний міжнародний процес / за заг. ред. проф. Б.Гуменюка і проф. С.Шергіна. – К. : Університет «Україна», 2009. – 508 с. – С. 331.